

F. M. Dostoyevski ve XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Rus Devrimci Terörizmi

F. M. Dostoevsky and Russian Revolutionary Terrorism in the Second Half of the Nineteenth Century

Gülmira TURANLI*

ÖZ

Çalışmamızda XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da ortaya çıkan radikal devrimci hareketin birinci dalgasının (1860-1882) propaganda faaliyetleriyle başlayıp terörizme yönelme sürecini; terörizmi tetikleyen ve besleyen başlıca etkenleri ve özellikleri; Dostoyevski’nin bir yazar, düşünür ve sürecin bizzat şahidi olarak yaşanan olaylara bakış açısını ve tutumunu incelemeyi hedeflemiş bulunuyoruz. Konuyu araştırma sürecinde ağırlıklı olarak kullandığımız Rusça kaynakların yanı sıra Türkçe ve İngilizce kaynaklara da başvurulmuştur. Elde edilen veriler, içerik analizi, karşılaştırmalı edebiyat ve eleştirel yöntemlerden yararlanarak değerlendirilmiştir. Söz konusu dönemde mutlak monarşiyle yönetilen Rusya’da hızla gelişen kapitalizm koşullarında başlatılan Çar II. Aleksandr’ın liberal reformlarının toplumsal çelişkilerin artmasını ve bunun sonucunda çeşitli örgüt ve çevrelerin oluşumunu tetiklediği; bunun sonucunda orta sınıf aydınları (raznoçinets) tarafından geliştirilen popülist bir öğreti çerçevesinde 1860-lı yılların başında başlatılan *Hojdeniye v Narod (Halka gitme)* hareketinin başarısızlıkla sonuçlanması, devrimci hareketin yeni bir evreye girmesine ve Halkçıların bir bölümünün radikalleşerek terörizme yönelmesine yol açtığı anlaşılmıştır. Bu süreç 1870-lerin ikinci yarısında hükümete yönelik terör eylemlerinin yaygınlaşmasıyla 1881 yılında II. Aleksandr’ın hayatına mal olan suikastla doruk noktasına ulaşmıştır. Toplumun devrimci radikallere ve terör eylemlerine karşı çelişkili tutumu; devlet politikasındaki tutarsızlıklar (bir yandan liberalleşme adımları, diğer yandan artan baskılar), terör olanaklarına yarayan telgraf ve dinamit gibi icatların ortaya çıkması gibi olguların söz konusu dönemde terörizmi besleyen başlıca etkenler olduğu tespit edilmiştir. Makalede ayrıca Rusya tarihinin bu kritik dönüm noktasına tanıklık eden F. M. Dostoyevski’nin, dönemin siyasal ve düşünsel çalkantılarına yapıtlarıyla getirdiği yorumundan yola çıkarak onun Rusya’daki devrimci harekete ve terörizm meselesine karşı çelişkili bulunan tutumu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Rusya, On dokuzuncu Yüzyıl, Halkçılık (Narodniçestvo), Toprak ve Özgürlük, Halkın İntikamı, Terörizm, F. M. Dostoyevski.*

ABSTRACT

In this study, we aim to examine the trajectory of the first wave of the radical revolutionary movement that emerged in Russia during the second half of the nineteenth century (1860–

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, gulturanli@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-4321-5840>).

1882), beginning with propaganda activities and culminating in a turn toward terrorism; the main factors and characteristics that triggered and sustained terrorism; and Dostoevsky’s perspective and stance toward these events as a writer, intellectual, and direct witness to the process. Throughout the research, Russian-language sources were primarily consulted, alongside Turkish and English scholarship. The findings were evaluated using content analysis, comparative literary approaches, and critical methodologies. It has been observed that under the conditions of an absolutist monarchy, the liberal reforms initiated by Tsar Alexander II amidst the rapidly expanding capitalist environment failed to resolve the agrarian–peasant question and instead deepened social contradictions, thereby stimulating the emergence of various revolutionary groups and circles. Within the framework of a populist doctrine developed by the middle-class intelligentsia (raznochintsy), the “Going to the People” movement, launched in the early 1860s, proved unsuccessful, and its failure ushered the revolutionary movement into a new phase, leading a segment of Populists to radicalize and orient themselves toward terrorism. This process reached its peak in the second half of the 1870s with the proliferation of terrorist acts targeting the government, culminating in the assassination of Alexander II in 1881. Among the core factors identified as fueling terrorism during this period were the contradictory attitudes of society toward revolutionary radicals and terrorist actions, inconsistencies in state policy (steps toward liberalization on the one hand and intensifying repression on the other), and the emergence of technologies such as the telegraph and dynamite, which expanded the operational possibilities of terror. The article further examines the contradictory position of F. M. Dostoevsky—one of the prominent authors who witnessed this critical turning point in Russian history—toward the revolutionary movement and the question of terrorism, as reflected in his literary works and intellectual commentary on the political and ideological turmoil of the era.

Keywords: *Russia, Nineteenth Century, Populism (Narodnichestvo), Land and Liberty, People’s Revenge, Terrorism, F. M. Dostoevsky.*

Extended Summary

Debates concerning the time and place of the emergence of terrorism continue to this day; nevertheless, the widespread development and “successful” dissemination of terrorist ideas within the Russian revolutionary movement from the second half of the nineteenth century to the early twentieth century, as well as their distinctive characteristics, rendered Russian revolutionaries a model for radicals in many parts of the world. This dynamic ultimately led to Russia being designated as the “birthplace” of terrorism in its modern sense. In the second half of the nineteenth century, accelerated modernization under conditions of developing capitalism within an absolutist monarchy based upon an extensive police apparatus produced a range of problematic outcomes in Russia. Among the most salient of these were the persistence of traditional feudal remnants in political, social, and spiritual life despite the comprehensive reforms of the 1860s and 1870s; the deepening material and cultural disjunctions between social strata and generations, which intensified intellectual and political polarization; the expansion of the intelligentsia through the proliferation of educational institutions, especially the growing prominence of raznochintsy (lower- or middle-class intellectuals); and the broader marginalization of large segments of society.

The revolutionary movement initiated through propaganda activities in the early 1860s by the Land and Liberty organization gradually evolved into terrorism. The progressively dominant radical paradigm and its practical manifestations were reflected in the activities of groups such as People’s Revenge, People’s Will, and the second Land and Liberty during the late 1860s and 1870s. The period known as the first wave of Russian terrorism began with Dmitry Karakozov’s attempted assassination of the tsar in 1866 and ended with the assassination of Alexander II in 1881. (The second wave of terrorism, termed “Red Terror,” was initiated in the

early twentieth century by political organizations such as the Bolsheviks, Socialist Revolutionaries (SRs), and anarchists.)

Among the principal factors fueling terrorism in Russia were the “silent tolerance or implicit admiration” expressed by segments of society—here referring specifically to the aforementioned intelligentsia—toward terrorist actions and terrorists themselves; the government’s inconsistent tactics, which ranged from unnecessary repression against populist propagandists to short-lived concessions, as in the case of Vera Zasulich. It was also believed that public trials of revolutionary terrorists, widely covered in the press, contributed to the propagation of terrorism. Furthermore, technological advances in the second half of the nineteenth century—most notably dynamite and the telegraph—provided a theoretical and practical foundation for terrorist ideology.

During this period, which coincided with one of the most productive phases of his creative life, F. M. Dostoevsky sought not only to reflect the political and intellectual upheavals of Russian society in his writings—whether as a journalist in *A Writer’s Diary* or as an author in his post-exile novels, particularly his only explicitly political novel, *Demons*—but also to offer possible remedies. The emancipation of the serfs under Alexander II—achieved “from above,” without bloodshed, and reversing the bondage imposed by Peter the Great—reinforced Dostoevsky’s post-exile conservative and pro-autocratic sentiments. On the other hand, the dismantling of the peasant commune (*obshchina*) and the inevitable acceleration of capitalist development that followed the reform led Dostoevsky, a proponent of the “Return to the Soil” doctrine and the “Russian Idea,” to adopt views that were both contradictory and in some respects utopian, grounded in the belief that Russian society would regenerate through the uncorrupted moral core of the peasantry.

His fierce response to the revolutionary movement and terrorism—evident in his scathing pamphlet against Chernyshevsky, his hysterically intense portrayal of the clandestine revolutionary underground in *Demons*, and his harsh characterizations of radicals in his later novels—made his opposition unmistakable. Yet in several works, even amidst the most vehement attacks on the Russian underground, one can discern tones of “sympathy” or a form of “recognition” of the revolutionary impulse. Dostoevsky’s descriptions of Nechaev’s followers as “young Russian forces who have sincerely strayed” or as “impatient destroyers” were perceived as stylistically inconsistent with the severity the phenomenon demanded, and this inconsistency became a subject of criticism. The allure of the character Stavrogin in *Demons* must also be understood in this context. Such ambiguity may be attributed either to the residue of Dostoevsky’s socialist past or to the broader societal ambivalence that prevailed toward radicals at the time.

Nonetheless, none of this negates the fact that in *Demons* Dostoevsky portrays terrorists as human beings possessed by demons, dehumanized and stripped of morality, drawing attention to terrorism not only as a threat to society but also to the individual. With remarkable prescience, he anticipates not only the bloody revolutions that would shake Russia in the early twentieth century, but also the chaos, moral decay, and social disintegration that continue to afflict the modern world.

Giriş

Günümüzde hayatımızın merkezine yerleşmiş olan “terörizm”¹ sözcüğüyle tanımlanan olguyla ilgili uluslararası historiografide yapılan sayısız çalışmalardan terörizmin çok sayıda tanımının bulunması ve hala herkes tarafından kabul görmüş tek ve genel bir tanımı olmadığı

¹ “Terör / terörizm” sözcüklerinin etimolojisi ve kavramlarının tanımlanması için bkz.: Sertaç H. Başeren, “Terörizm: Kavramsal Bir Değerlendirme”. *Terörizm İncelemeleri; Teori, Örgütler, Olaylar*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2002); Yılmaz Altuğ, *Terörün Anatomisi*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1995); Hakan Çakmak, *Tarihi Açından Terör, Terörizm*. (Ankara: Platin Yayın ve Dağıtım, 2008), 17-28

anlaşılmaktadır. ² Keza tarih boyunca dünyanın farklı bölgelerinde dönemden döneme dönüşümler geçirerek günümüze kadar ulaşan terörizmin ne zaman ve kimler tarafından başlatıldığı hususta da oldukça farklı görüşler mevcuttur. Kimileri terörizmi Habil ile Kabil arasında yaşanan olaya kadar götürürken, kimileri ise terörün siyasi bir araç olarak kullanılmaya başlandığı Fransız Devriminin “terör” sözcüğüne yeni bir boyut kazandırmasıyla modern terörizm anlayışının ortaya çıktığını savunmaktadır. ³ Sicariler (MS. 66-73 yılları), Haşhaşiler (1090-1275), Thuglar (VII-XVII yy.), Ku Klus Klan (1861-1865) – bunlar dünyanın dört bir yanında tarihteki en bilinen terör örgütlerinden sadece birkaçı. ⁴

Rusya’da ise (her ne kadar ülkede siyasi düzeni değiştirmek amacıyla hükümdarı öldürme (veyahut hanedanlığı ortadan kaldırma) düşüncesi ilk defa 1825 yılında Dekabristler tarafından ortaya atılmış olsa ⁵) yaygın görüşe göre “makro düzeydeki bir sorunu çözmek amacıyla mikro düzeyde şiddetin sistematik biçimde tırmandırılmasını içeren bir sosyo-politik mücadele yöntemi” olarak terörizmin XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyılın başları arasında etkili olduğu kabul edilmektedir. ⁶ *İşutin çevresi (İşutinciler, 1863-1866)* devrimci örgütünün üyesi Dmitriy Karakozov’un 4 Nisan 1866’da Çar II. Aleksandr’a yönelik başarısız suikast girişiminden başlayarak, 1918 yılının Temmuz ayına, Lenin ve Yakov Sverdlov’un Çar II. Nikolay’ın infazını emredip kısa bir süre sonra Bolşeviklerin genel “Kızıl Terör” politikasını ilan ettikleri döneme kadar geçen yarım yüzyıl, ‘‘Rus tarihinin kanlı terörizminin şafağı’’ olarak betimlenmektedir. ⁷

1. Rusya’da Terörizme Yol Açan Koşullar ve Devrimcilerin Propaganda Faaliyetleri

Rusya’da terörizmin doğmasına yol açan, Rus devrimci düşünürler arasında ülkenin ihtiyaç duyduğu değişimler üzerine şiddetli tartışmaları ateşleyen, devrimlerle sarsılan Avrupa’dan sızan jakoben ve sosyalist düşünceler olur. 1850’li yıllarda, A. İ. Herzen ve N. G. Çernişevski’nin bu düşüncelere dayanarak kurdukları Devrimci Halkçılık içinde üç ana yönelim belirmiş olur. Pyotr Tkaçyov’un temsil ettiği Blankistçi komplocu yönelim, dar bir devrimci çekirdeğin, iktidarı darbeye ele geçirerek tetiklediği geniş çaplı bir devrimle sosyalizme geçişi öngörmektedir. ⁸ Bu bağlamda P. N. Tkaçev, “terörü siyasal mücadelenin bir aracı olarak teorik biçimde temellendiren ilk kişi” olarak bilinir. ⁹ Pyotr Lavrov’un temsil ettiği ikinci propaganda yönelimi aydın sınıfının temel görevinin köylüler arasında sosyalist fikirleri yayarak onları devrime hazırlamasını savunuyordu. Üçüncü, anarşist yöneliminin başındaki Hegelci Mihail Bakunin’in, “hiçbir merkezi otoriteyi kabul etmeyen, insanın sınırsız özgürlük ilkesine” dayanan toplumsal ideali, görünürde soyut bir düşünce olmasına rağmen XIX. yüzyıl Rus teröristleri arasında güçlü ilham kaynaklarından biri olur.

Başlangıçta ülkedeki egemen görüş, siyasal değişimlerin önemli sayılmakla birlikte ikincil ve sosyal değişimlerin bir türevi olarak görülmesi; değişimin öncelikle sosyal alanda gerçekleşmesi gerektiği yönünde olur. Bu yaklaşımın temeli ise *obşina* (Rus köylü topluluğu) kurumuna dayalı köylü ilişkilerinin sosyalist öz taşıdığı inancıdır. Bu doğrultuda 1861 yılında kurulan *Toprak ve Özgürlük (Zemlya I Volya, 1861-1864)* devrimci örgütü üyelerinin *Halka gitme*

² Alex P. Schmid, *Political Terrorism*. (Amsterdam: North-Holland Publishing, 1988), 119-152;

³ Ben Golder, Georg Williams, “What is “Terrorism? Problems of Legal Definition”. *UNSW Law Journal*. 27(2), (2004): 270.

⁴ Sarkan Salman, “Terörizm: Kavramsal Bir Çerçeve”, *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi (UBSBİD)*, C. 5. S. 1 (2021): 35-58, 44-45

⁵ Viktor Strada, *Etika Terrora: ot Fyodora Dostoyevskogo do Tomasa Manna.*, (Moskva: ROSSPEN, 2014); Yegor A. Kulikov, “Opit Protivodeystviya k Terrorizmu i Revolyutsionnomu Radikalizmu v Rossiyskoy İmperii (Teoretiçeskiye Aspekti)”, *Rossiysko-Aziatskiy Pravovoy Jurnal*. S. 4 (2022): 24. Erişim tarihi: 18.08.2025, <https://ralj.ru/article/view/%282022%294.5/10262> 18.08.2025

⁶ Oleg N. Kvasov, *Revolutsionniy Terrorizm v Tsentralnom Çernozemye v Naçale XX Veka*. (Voronej: 2005), 4-5

⁷ Anna A. Geifman, *Thou Shalt Kill. Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917*. (Princeton: N.J. Princeton University Press, 1993), 3

⁸ Viktor A. Malinin, *İstoriya Russkogo Utopiçeskogo Sotsializma. Vtoraya Polovina 19-ogo – Naçalo 20-ogo Vekov*. (Moskva: 1991), 66

⁹ Yevgeniya L. Rudnitskaya, *Russkiy Blankizm*. (Moskva: 1992), 145

adı altında gerçekleştirdikleri propaganda faaliyetlerinin köylüler tarafından anlaşılmamakla yanı sıra hükümetin sert müdahalesiyle bastırılması halkçıların, köylülerin devrimci potansiyeline yönelik inancını sarsar ve siyasal etkenlere daha fazla önem vermelerine yol açar.¹⁰ Devrimcilerden S. Stepnyak-Kravçinski, köylülerin, “cehaletleri ve geniş bir alana dağılmış olmaları nedeniyle”, mevcut devrimci mücadele sürecinde etkin bir güç olarak harekete geçirilemeyeceğini, Rus devriminin, “esasen kentsel bir devrim” olduğunu ve “siyasal özgürlüğü anlayan ve ona özlem duyan kent nüfusundan” destek aranması gerektiğini savunur.¹¹

2. Devrimci Hareketin Terörizme Evrilmesi

A. Herzen’in Londra’daki Çan (Kolokol, 1857-1865) dergisine 1860 yılında gönderilen *Taşradan Mektup (Pismo iz Provintsii, 1860)* başlıklı (anonim olarak bilinen ancak N. A. Dobrplyubov ya da N. G. Çernışevski’nin hazırladığı düşünülen) bildiri ile “Rus devriminin büyükbabası” ve “yerli radikalizmin öncüsü” olarak tarihe geçen P. G. Zaiçnevski’nin¹² *Genç Rusya (Molodaya Rossiya, 1862)* bildirisi Rusya’daki devrimci faaliyetin aşırıçılık yönüne eğilmesinin ilk adımları olarak kabul görmektedir. “zavallı 1848 devrimcilerinden ve 1792’nin büyük teröristlerinden daha tutarlı olacağız; mevcut düzeni yıkmak için Jakobenlerin döktüklerinden üç kat daha fazla kan dökmemiz gerekirse, bundan asla çekinmeyeceğiz.”¹³ Rusya’da ilk kez bir kişiyi öldürmenin siyasal hedeflere ulaşmada meşru bir araç olarak açıkça kabul edildiğini ilan eden bu bildiri “ilkel de olsa”, ilk terörist” çağrı ve başta Neçayevci bildiriler olmak üzere XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başında Rusya’yı adeta istila eden sınırsız çağrı ve broşür akınının habercisiydi.¹⁴ Ancak eylem açısından birinci *Toprak ve Özgürlük*’ün sonraki olaylara nazaran tam anlamıyla etken olduğu söylenemez. Örgütün ilk dönem kadrosunun örgütsel yapısı, katılımcılar tarafından şu şekilde tanımlanır: “(Örgütte) ne merkez vardı ne ortak bir liderlik; bunlar daha çok herhangi bir ilişki içinde olmayan, birbirinden kopuk, bilinmeyen çevrelerin gerilla tarzı eylemleri.”¹⁵ Rus devrimcilerinin ilk ses getiren terörist eylemleri, D. V. Karakozov’un 04 Nisan 1866 tarihinde Çar II. Aleksandr’a yönelik düzenlediği suikast girişimi ile S. G. Neçayev’in (1847–1882) İşutin grubunun kalıntılarını bir araya getirerek kurduğu *Halkın İntikamı (Narodnaya Rasprava, 1869-1871)* örgütü üyelerinin, onun emirlerine karşı gelen İvan İvanov isimli örgüt üyesi üniversite öğrencisini 21 Kasım 1869’da öldürmesi kabul edilmektedir.

Ancak Karakozov eylemi fiili olarak başarısız kalmanın yanı sıra halkı ayağı kaldırma hedefine ulaşma açısından da etkili olmaz, çünkü halk, toprak sorunu ile Çarın öldürülmesi arasında mantıklı bir bağlantı kuramıyor ve eylemin sorunu çözeceğine inanmıyordu. Hatta eylem sırasında tutuklanırken “Ben sizin için ateş ettim!” diye bağırarak Karakozov’un,¹⁶ köylüleri özgürleştirdiği için çara öfkelenen bir toprak sahibi olduğu veya saldırının soylu çevrelerle ya da

¹⁰ S. Huntington’un teorisine göre “Doğu devrimlerinde Batı devrimlerine nazaran” terör, devrimci mücadelenin ilk aşamalarında kullanılırken; “Batı devrimlerinde terör dönemi genellikle devrimin geç safhalarında ortaya çıkıp, radikaller, iktidara geldikten sonra, teröre başvurarak onu öncelikle ılımlı kesimlere ve rakipleri olan diğer devrimci gruplara karşı yöneltmiştir. Rus devrimciler ‘henüz zayıf ve iktidara uzakken, köylü kitlelerinin desteğini sağlayamadıklarında ve devlet düzeninin alt kademelerini korkutmak istediklerinde teröre başvurmuştur. (Samuel P. Huntington, *Politiçeskiy Poryadok v Menyayüşihya Obşestvah*. Çev. V. R. Rokityanski, (Moskva: Moskva: Progress Traditsiya, 2004), 279)

¹⁰ Sergey M. Stepnyak-Kravçinski, *Tsar-Çurban, Tsar- Tsaplya*. (Gosudarstvennoye İzdatelstvo Peterburg. Tsarskaya Rossiya: 1921). Erişim tarihi: 05.10.2025 <http://www.agitclub.ru/hist/narod/step/stepnyak07.htm>

¹² Mihail G. Sedov, *Geroicheskiy Period Revolyutsionnogo Narodnichestva*. (Moskva: 1966), 113

¹³ Yevgeniya L. Rudnitskaya, *Revolutsionnyy Radikalizm v Rossii: Vek Devytnadtsaty. Dokumentalnaya Publikatsiya, Arheografiçeskiy tsentr*. (Moskva: 1997), 80-85. Erişim tarihi: 19.06.2025 <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/molrus.htm>

¹⁴ Sedov, *Geroicheskiy Period Revolyutsionnogo Narodnichestva*, 112

¹⁵ Nikolay V. Şelgunov, Lubov P. Şelgunova, Mihail L. Mihaylov, *Vospominaniya: v 2 Tomah*. C. I, (Moskva: 1967), 158

¹⁶ “İz Pokazaniy Karakozova D. V. (16 Aprelya 1866)”, *Krasnyy Arhiv*, C. 4 (17), S. 4. (Moskva-Leningrad: 1926), 94-95

Polonya kökenli örgütlerle bağlantılı olduğu yönünde söylentiler dolaşır; ünlü eleştirmen M. Katkov ise Büyük Dük Konstantin Nikolayeviç'in, Çarın ölümünden çıkarı olduğu yönünde imalarda bulunur.¹⁷ İvanov'un öldürülmesine gelince, bunun Neçayev örgütünün işlediği tek terör eylemi olması araştırmacılar da Neçayevçileri tıpkı İşutinciler gibi, gerçek anlamda bir terörist grup olarak nitelendirmenin zor olduğu kanaati doğurur. Örneğin A. V. Mankov bu düşünceyi şöyle gerekçelendirir:

İvanov'un öldürülmesi, klasik anlamda bir terör eylemi olarak değerlendirilemez. Ayrıca soruşturmanın da ortaya koyduğu üzere, örgüt üyeleri, liderlerinin terörist düşüncelerinden neredeyse tamamen habersizdi. Neçayev, devrimci şiddetin ideologlarından biri olarak görülse de, gerçekte çoğu zaman sadece devrimci faaliyetleri uyduran ve sahteleyen bir doğaçlamacı, en fazla yalnız çalışan bir ekstremistti. Üzerinde muhtemelen Çernişevski'nin *Ne Yapmalı?* romanındaki "yeni insan" Rahmetov karakteri etkili olmuştur. Ancak, Neçayev'den bir Rahmetov çıkmamıştır! Kendisi masum bir insanı öldürdükten sonra, örgütünü yüzüstü bırakmış ve yurtdışına kaçmıştır.¹⁸

Devrimci düşünürlerin çoğu da Karakozov'un eyleminin, devrimci hedeflere hizmet etmekten çok, II. Aleksandr'ı çevreleyen "gerici kliklerin işine yaramış" olduğunu; Neçayev'in işlediği suçun ise, "devrimci hareket içinde terör yöntemlerinin itibarını yaklaşık on yıl boyunca zedelemekten başka bir işe yaramadığını" (Stalin'in yaptıklarının ileride Komünizm ideolojisini zedelediği gibi) ileri sürer. Ancak bütün bunlara rağmen önceki örgütlere nazaran Neçayev grubunda örgütsel sorunların çözülme biçimi ve onun yasadışı bir örgüt kurma ile yönetme konusundaki önerdiği yaklaşımın gelecekteki devrim için önemli bir deneyim oluşturduğu da ortadaydı.¹⁹ Neçayev'in ismini Rus terörizminin tarihine yazdıran ise işlediği suçtan ziyade ortaya çıkardığı örgütün gayriresmî tüzüğü sayılan *Devrimcinin İlmihali* (*Katehizis Revolyutsionera*) olur. Hangi araçlarla yapıldığı önemli değil, yeter ki devrimci amaçlara hizmet etsin yaklaşımıyla siyasi mücadelede her türlü etiği reddeden, terörizmin küstahça yüceltilmesinin açık bir şekilde metne döküldüğü bir belge Neçayev'i devrimci harekete "görelî ahlak" kavramını getiren ilk kişi yapar.

Sonuç olarak Karakozov'un girişiminin, içinde bulunduğu grubun ortak iradesine aykırı biçimde (veyahut haberi olmadan) gerçekleştirilen bireysel bir eylem olarak bilinmesine; Neçayev olayının da hem örgütlenme hem uygulama açısından tutarsız gibi görünmesine rağmen her iki suç da tesadüfî bireysel çıkışlar olarak nitelendirilmemeli; nitekim devrimci "Çar avı" geleneğinin ve "ajan ve hainlerin ortadan kaldırılması" pratiğinin başlangıç noktasını oluşturdukları barizdi.

Bu iki olayın ardından zemstvolaların haklarını kısıtlayıp valilerin yetkilerini artıran fermanın yayımlanması; sansürün sıkılaşması (*Çağdaş* (*Sovremennik*) ve *Rus Sözü* (*Russkoye Slovo*) dergileri bu süreçte kapatılır) gibi hükümet tarafından getirilen siyasi tepkiler hala sosyalist hareketi otokraziyle bir şekilde uzlaştırmanın mümkün olduğuna inanan Halkçı devrimcilerin bir kısmını tekrar halka gitme hareketine yöneltir. Bu kapsamda *Çaykovcular çevresi* (*Büyük Propaganda Cemiyeti, 1869-1874*), *Dolgushin çevresi* (*Dolguşunciler, 1872-1874*)²⁰ ve ikinci kez kurulan *Toprak ve Özgürlük* (*1876-1879*) örgütü propaganda faaliyetlerine koyulur.²¹ Ancak

¹⁷ "Zapiski Senatora Yesipoviça", *Russkaya Starina*. S. 1. (1909), 127; Aleksey A. Şilov, *Karakozov i Pokuşeniye 4 Aprelya 1866 g.* (Praga: 1919), 53

¹⁸ Andrey V. Mankov, "Terrorizm v Rossii: İstoriçeskiye Aspektı (Vtoraya Polovina XIX – Naçalo XX Veka)", *Vestnik Çuvaşskogo Universiteta*. S. 4. (2008): 90

¹⁹ Dmitri V. Vinogorov, "İstoki Rossiyskogo Terrorizma (XIX – Naçalo XX v.). Perviy Metodı Protivodeystviya", *Probeli v Rossiyskom Zakonodatelstve*. S. 4. (2010): 291

²⁰ Dostoyevski, Dolguşunciler davasıyla ilgili gazetelerde bilgileri *Delikanlı* romanında kurgusal Dergaçev grubunun portresini çizerken kullanmıştır.

²¹ Leonid E. Şişko, "Sergey Mihayloviç Kravçinskiy i Krujok Çaykovtsev. İz Vospominaniy i Zametok Starogo Narodnika", *Sobraniye Soçineniy*. C. 4. (Praga: 1918), 127-170

hükümet tarafından getirilen kısıtlamaların yeni başlatılan reform sürecini geriye çevirmesi ve halka gitme hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla yaşanan ruhsal, ahlaki ve örgütsel krizler 1879 yılında *Toprak ve Özgürlük*'ü ikiye böler. Plehanov'un liderliğindeki "Köycüler" grubu propaganda yolundan devam etmeyi seçerken, "Politikacılar" veya "kentliler" olarak bilinen ikinci grup terör yönteminden yana olduğunu belirtir. (Bu gruba dahil olan A. İ. Jelyabov, A. D. Mihaylov, S. L. Perovskaya, V. N. Figner, N. A. Morozov aynı yıl içinde kurulan *Halkın İradesi* (*Narodnaya Volya*, 1879–1882) adlı örgütün çekirdeğini oluşturacak olan kişilerdi.) Bu yeni örgütün tüzüğü "farklı bölgelerde ortaya çıkan eşkıya çetelerini safına çekilmesini"; "hükümetin en zararlı veya önde gelen üyelerinin sistematik biçimde ortadan kaldırılması"; "var olan düzeni ayakta tutan tüm yetkililerin kitlesel biçimde yok edilmesini" öngörmektedir.²² Sonunda yeni devrimci idamların ardından, *Halkın İradesi* 26 Ağustos 1879 tarihinde düzenlediği Lipetsk Kongresinde, örgütün İcra komitesi tarafından alınan şartlı karara dayanarak Çar II. Aleksandr hakkında ölüm hükmünü verir.

Başında *İcra Komitesi*yle beraber oldukça geniş merkezîyetçi bir yapıya sahip olan *Halkın iradesi*'nin²³ kısa sürede önemli oranda ses getirecek eylemlere imza atması ve sonraki dönem teröristlerine cesaret vermesi açısından²⁴ XIX. yüzyıl Rusya'sında modern terörizmin işte bu ideolojik grubun ortaya çıkmasıyla başladığı düşüncesinin kabul görmesine sebep olur.²⁵ Bazı kaynaklarda örgütün faaliyet gösterdiği yıllar (1879-1884) Rusya'da terörizmin yeni bir safhası olarak görülür ve "Halkın İradesi dönemi" olarak adlandırılır. Örgütün düzenlediği en önemli eylemleri: 19 Kasım 1879 Moskova yakınlarında II. Aleksandr'ın da içinde bulunduğu trene bombalı saldırı, 5 Şubat 1880'de Petersburg'daki Kışlık Saray'da düzenlenen patlama ve 1 Mart 1881'de II. Aleksandr'ın Yekaterininskiy Kanalı kıyısında öldürülmesi. Bu eylemler önceki suikast girişimlerinden kapsamı ve kullanılan araç-gereçlerin niteliği bakımından açıkça farklılık göstermekteydi. Bu fark, büyük ölçüde terörün hedefinde yaşanan değişimle bağlantılıydı: artık hedef yalnızca hükümdarı öldürmek değil, aynı zamanda topluma ve devlete güçlü bir mesaj iletmektir.²⁶ Bilindiği üzere çar suikastları Rus tarihine yabancı bir olgu değildi, ancak önceden "Tanrı'nın meshettiği" bir hükümdarın öldürülmesi gerçeği, monarşi yanlısı halkı sarsmamak adına gizli tutulmaya özen gösterilmişken, II. Aleksandr'a karşı düzenlenen suikastları bir "gösteri eylemi" biçiminde gerçekleştirilerek, halkın dini inançlarına ve duygularına açık bir meydan okuma niteliğindedir.

Hükümdarın ortadan kaldırılmasının asıl hedefi siyasal rejimin değişmesi için zorunlu koşulun gerçekleşmesi ve köylü ayaklanmasını tetiklenmesiydi.²⁷ Bununla yanı sıra radikaller böyle bir eylemin iktidarın karşı tepki vermesine yol açacağına emindiler. (Malûm, Rusya koşullarında bu tür tepkiler - baskılar, "cadı avı" tarzı soruşturmalar vs. - çoğunlukla "ormanda ağaç kesilince talaş sıçar" ilkesine göre yürütülmüştür.) Bu durum halk arasında yaygın hoşnutsuzluğun ortaya çıkmasını kaçınılmaz hale getirir; belirli koşullar altında bu hoşnutsuzluk, Puşkin'in o meşhur "Rus isyanı"na dönüşebilir. Kısacası devrimcilerin beklentileri bu yöndeydi. Ancak Çarın ortadan kaldırılması beklendiği gibi halk arasında kitlesel öfke patlamasına yol açmaz; aksine, kamuoyu, dönemin en ılımlı ve "erdemli" monarklarından biri olarak kabul edilen, köylüleri özgürlüğe kavuşturduğundan dolayı "kurtarıcı" ünvanı verdiği reformcu Çarın böyle vahşice öldürülmesini şiddetle kınar. (Düzenlenen suikastlar sırasında yaralanan ve hayatını

²² *Ustav Organizatsii "Zemlya i Volya"* (*Dopolnennaya Redaktsiya 1876 g.*) Erişim tarihi: 10.08.2025, <https://narodvol.narod.ru/document/ustavZV.htm>

²³ Örgütün 1879-1883 yılları arasında 80–90 yerel, 100–120 işçi, 30–40 öğrenci, 20–25 lise (gimnaziya) ve yaklaşık 25 askerî çevreyi bir araya getirmiş olduğu bilinmektedir. (Grigori S. Kan, *Narodnaya Volya: İdeologiya i Lideri*, (Moskva: Probel, 1997), 67-68)

²⁴ Y. Altuğ, *Terörizm; Dünü, Bugünü, Yarını*, (Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları, 1989), 21.

²⁵ Vamık Volkan, *Kanbağı, Etnik Gururdan Teröre*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999), 182

²⁶ Yuliya A. Safronova, *Russkoye Obshchestvo v Zerkale Revolyutsionnogo Terrora, 1879–1881 God.* (Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2014), 22

²⁷ Emiliya S. Vilenskaya, *Revolutsionnoye Podpolye v Rossii (60-ye Godi XIX Veka)*. (Moskva: 1965), 459

kaybeden sivil halk ve askerler de unutulmuş değildir.)²⁸ Gerçekleştirilen terör eylemleri iktidarı ilk kez sarsmış, rejimin yapısında derin bir kargaşaya neden olmuş olsa da hükümetin elinde hâlâ ordu, polis ve devlet bürokrasisi gibi muazzam maddi kaynaklar vardı. Örgüt ise o zamana kadar neredeyse tüm kaynaklarını tüketmiş durumdaydı. Teröristlerin “kahramanlığı” konusunda coşkulu tarihçe yazan S. M. Stepnyak-Kravchinski’nin deyişiyle “bir taraf ona (teröre) olan önceki inancını yitirmiş, diğer taraf ise artık ondan korkmuyordu”.²⁹ Kravçinski “Rusya, siyasal özgürlüğe hazır değilse, ülke için mümkün olan tek siyasal düzen olan otokrasiyle mücadele etmek tam anlamıyla bir delilik ve saf bir duygusallıktır” diye yazar kitabında.³⁰ Daha sonra Lev Troçki de Rusya’da bireysel terörün somut sonuçlar elde edebilmesi fikrine umutsuz yaklaşımını şöyle ifade eder:

Devlet, fiziksel yıkım araçları ve baskı mekanizmaları bakımından terörist gruplardan çok daha zengindir. ... patlamanın dumanı dağılıp panikoratadan kalkınca öldürülen bakanın halefi arz-ı endam eder, yaşam tekrar eski rayına oturur ve kapitalist sömürü çarkı eskisi gibi dönmeye devam eder; sadece polis baskısı daha vahşi ve arsız hale gelir. Ateşlenen umutların ve yapay olarak alevlendirilen heyecanın yerine hayal kırıklığı ve kayıtsızlık gelir.³¹

II. Aleksandr’ın ölümünden sonra terör eylemlerinin birkaç yıl daha devam etmesine rağmen olaydan beklenen siyasal sonuçlar alınamayınca *Halkın İradesi*’nin varlığıyla birlikte Rusya’daki ilk terör dalgası (1878–1881) sona ermiş olur. Babasının işkenceler içinde can vermesini izleyen yeni Çar III. Aleksandr, onunla aynı kaderi paylaşmamak için rotayı farklı yöne çevirir ve liberal eğilimlerden uzaklaşır. (*Halkın İradesi* örgütü ise 1880’lerin başında, aralarında Çar III. Aleksandr’a yönelik suikast girişiminde bulunan Aleksandr Ulyanov’un (Lenin’in ağabeyi) da bulunduğu bir grup tarafından canlandırılmaya çalışılır).

Tüm bunlara rağmen II. Aleksandr suikastı Rus devrimci hareketinin tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu eylemle radikal aydınlar ilk kez Rus toplumunun geleneksel temellerini sarsabilecek bir güç olarak kendilerini ortaya koyar.³² Bununla birlikte *Halkın İradesi* hareketinin terör eylemlerinin hem ideolojik hem örgütsel anlamda tutarlı ve etkili olduğunu kabul etmek gerekir.

3. Rusya’da Terörizmi Besleyen Etkenler

“Terörist faaliyet, temelinde çeşitli toplumsal çelişkilerin bulunduğu karmaşık bir sosyo-politik olgudur; bu çelişkiler, doğrudan ya da dolaylı biçimde aşırıçılık ideolojisi üzerinde etkili olmaktadır.”³³ Bu yüzden “her ne kadar bir toplumda sosyo-ekonomik dengesizliğin ve istikrarsızlığın mı terörizmi yarattığı, yoksa terörizmin mi istikrarsızlığa sebebiyet verdiği kesinliğe kavuşturulamamış bir soru” gibi dursa da, Rusya’da XIX. Yüzyılın ikinci yarısında terörizme yol açan gerilimlerin artmasının önemli ölçüde sosyo-ekonomik sebeplere bağlı olduğu açıktı.³⁴ Osmanlı Devleti’nin Nikolayev şehbenderi sunduğu raporda Rusya’da söz konusu dönemde nihilistlerin güçlenmesinin, “rüşvetin yaygın bir şekilde devam etmesi, adalet

²⁸ Şubat 1880’de Stepan Halturin’in (*Halkın iradesi*) Kışlık Sarayında gerçekleştirdiği bombalı saldırıda 10 askerin hayatını kaybettiği, 56 askerin de yaralandığı; 1 Mart 1881’deki suikast sırasında Çarı koruyan Tersk ve Kuban Kazak konvoylarından 1 kişinin öldüğü ve 9 kişinin yarandığı, sivillerden de 10 kişinin yaralandığı ve 1 çocuğun öldüğü kayıtlara geçmiştir.

²⁹ Stepnyak-Kravçinskiy, *Soçineniya v 2-h Tomah, T. I. Rossiya Pod Vlastyu Tsarey. Podpolnaya Rossiya*. (Moskva: Hudojestvennaya literatura, 1987). Erişim tarihi: 10.09.2025, <https://lib.ru/PRIKL/STEPNYAK/podve.txt>

³⁰ Stepnyak-Kravçinski, *Tsar-Çurban, Tsar-Tsaplya*

³¹ Lev Troçki, “Bireysel Terörizme Karşı” (1974, Mart). Erişim tarihi: 06.06.2025, <https://www.marxists.org/turkce/trocki/derlem>

³² Puşayev, “Vinovato li v Russkom Revolyutsionnom Teroire Tsarskoye Pravitelstvo?”, s.y.

³³ Vladimir V. Fedorşin, “İdeynaya Sostavlyayuşaya Terroristiçeskoy Deyatelnosti”, *Sotsialno-Gumanitarniye Znaniya*. S. 1. (2012): 235

³⁴ Abdullah Torun, “Siyasal Terörizm: Neden ve Sonuçları Üzerine Bir İnceleme”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 3. S. 1. (2003, Ocak), Erişim tarihi: 11.07.2025, <https://www.researchgate.net/publication/3>

sisteminin düzgün işleyemeyişi, eğitim sisteminin çağın geride kalması, kanunların dönemin şartlarına uygun olmayışı ve ağır vergi yükünden” kaynaklandığını belirtir.³⁵

1860 - 1870’li yıllarda Çar II. Aleksandr’ın başlattığı (başta toprak köleliğinin kaldırılması olmak üzere) reformlar sosyal, ekonomik ve siyasi yaşamda olumlu değişimlere yol açar. Ancak feodal Rusya’da hızla gelişen kapitalizm koşullarında reformların uygulanma süreci ve sonuçları toplumdaki çeşitli katmanlar ve kuşaklar arasındaki maddi ve kültürel kopukluğu iyice derinleştirerek düşünsel-siyasal karşıtlıkların keskinleşmesine yol açar. 1817-1821 yılları arasında ülkede Fransa büyük elçisi olarak görev yapan Joseph de Maistre Rusya koşullarında toprak reformunun başarısızlığa mahkûm olacağı ve devrime götürecektir toplumsal çalkantılara yol açacağı konusundaki öngörülerini şöyle özetler:

Temelinden yoksun (*Batı’dan geri kalmış*) olan Rus uygarlığı, özgürlüğü daha önce hiç tanımamış bir halka özgürlük bahşetmeye hazır değildir. Nitekim böyle bir girişim Rus insanının tutkulu ruhunu kıskırtan bu özgürlüğe tepki olarak devrim kılıfına bürünmüş bir dizi toplumsal çalkantıya yol açabilir; halkın ateist görüşlere yönelmesine neden olabilir; ve yahut yetkinin merkezden yerel yönetim organlarına devredilmesiyle, bu yerel güçlerin çar adına halkı zor yoluyla bastırmasına zemin hazırlayabilir.³⁶

Bir taraftan reformlar sonucunda hızla yoksullaşarak toplumsal statüsünü yitirmeye başlayan, devletin belkemiğini oluşturan soylular sınıfı; diğer taraftan eğitim hakkının tüm sınıflara tanınması ve eğitim kurumlarının sayısının artması sonucunda entelijansiya (aydın sınıfı) genişler, daha da önemlisi bu kesim giderek daha fazla *raznoçinets*³⁷ kökenli hale gelmeye ve dolayısıyla daha demokratik bir karakter kazanmaya başlar.³⁸ Bu koşullar altında derin hayal kırıklığı yaşayarak marjinalleşen bu kesimler mevcut siyasal rejimin gizli ya da açık muhalifleri konumuna gelir ve giderek radikalleşen hareketlerin saflarına katılmaya başlar. P. V. Struve’nin deyimiyle “her türlü içsel sınırlamadan arınmış ruh hâline sahip” yeni bir insan tipinin doğmasıyla yeni bir davranış biçimi ve değerler sistemi etrafında bütünleşmiş, kendine özgü bir “devrimci altkültür” oluşmaya başlar.³⁹ Bu yeni devrimci altkültürün temel ilkeleri: otokrasiye karşı uzlaşmaz düşmanlık ve tam bir tavizsizlikle birlikte, en az bu ilke kadar kutsallaştırılmış bir değer: kendini feda etme anlayışı öne çıkar.⁴⁰ Bu durum sadece Rusya’ya özgü değildi, Kravçinski’nin imlediği gibi, “dünya genelinde daha tatmin edici yeni özgür bir siyasal düzen tasarlamak ve onu hayata geçirmek her zaman eğitilmiş bir azınlığın işi olmuştur; tıpkı bir hastanın tedavisi için ilaç geliştirmeyi düşünen doktorun görevinin olduğu gibi”.⁴¹

Aydın sınıftan söz açılınca ilk akla gelen genellikle yazıp çizenler olur. Bu bağlamda söz konusu dönemde Rusya’da terörizmin yayılmasında eleştirel ve çeşitli modernist akımlar biçiminde temsil edilen, toplumun düşünce ve duygularını şekillendirdiren edebiyatın katkısı es geçilmemelidir.⁴² D. Pisarev, N. Çernişevski, N. Nekrasov, V. Belinski, S. Stepnyak-Kravçinski, E. L. Voynich, M. Gorki, G. Uspenski gibi yazarlar (her biri daha az veya daha çok belirgin şekilde) toplumsal dönüşümlerde aktif ve etkin bir rol alınması gerektiğini savunmuş, otokrasi rejimine eleştirel bakışı ve gelecek radikal dönüşümlere çağrıcı ve cazip bir tonla toplumun algısındaki yönelimleri belirlediği söylenebilir. N. A. Troitski, “*Halkın İradesi ve onun “Kızıl*

³⁵ Konni Zilliacus; *The Russian Revolutionary Movement*. (New York: E.P. Dutton and Company, 1905), 105

³⁶ Joseph de Maistre, *Çetire Neizdannıye Glavı o Rossii*, (S.-Peterburg: 2007), 33

³⁷ *Raznoçinets*, toplumsal kökeni çeşitli, soylu olmayan kesimlerden gelen bireylerden oluşan bir sınıftır.

³⁸ Lavr G. Kornilov, “Zemskaya Demokratiçeskaya İntelligentsiya 70-h Godov XIX veka”, *Voprosı Obşestvennogo I Sotsialno-Ekonomiçeskogo Razvitiya Rossii v XVIII-XIX vv.* (Ryazan: 1974): 94

³⁹ Pyotr B. Struve, “Prestupleniye i Jertva”, *Russkaya Mısl*. Kn. X. (1911), 135-144

⁴⁰ Vladilen V. Nazarov, “Vospominaniya Neonarodnikov Kak İstoriçeskiy İstoçnik”, *İzvestiya Saratovskogo Universiteta*. C. 13. S. 1. (2013): 13

⁴¹ Stepnyak-Kravçinski, *Tsar-Çurban, Tsar- Tsaplya*, s.y.

⁴² Vladimir B. Petuhov, *Serebryannıy Vek Russkoy Kulturi i Terrorizm*. (Ulyanovsk: Tipografiya UIGTU, 2006), 38

Terörü” başlıklı makalesinde L. N. Tolstoy,⁴³ İ. S. Turgenyev, V. M. Garşin, V. G. Korolenko, İ. E. Repin, İ. N. Kramskoy, V. İ. Surikov, V. G. Perov, N. A. Yaroşenko; daha sonra A. P. Çehov, A. A. Blok, A. İ. Kuprin; İvan Franko ve Lesya Ukrainka (ayrıca V. Hugo, E. Zola, G. Maupassant, H. Spencer, O. Wilde, B. Shaw, A. Conan Doyle, H. Ibsen ve Mark Twain) gibi sanat camiasının önde gelen isimlerinin ne “beyaz” ne de “kızıl” terörü açıkça onaylamamış olsalar da, hepsinin, *Halkın İradesi*’nin “zorunlu olarak zaman zaman sert yöntemlere başvurarak otokratik despotizme karşı özgür ve demokratik bir Rusya için mücadele ettiğini” savunduklarını iddia eder.⁴⁴

Toplumun genel havasının da bu zafiyeti desteklediği görülmektedir. Kamuoyunun, çoğu zaman terörist eylemlere karşı bir sessiz hoşgörü veya örtük hayranlık gösterdiği, devrimci saldırıların ise kimi çevrelerce “hak edilmiş cezalar” veya “ahlaki intikam” olarak yorumlandığı olmuştur. Tarihçi Ye. A. Kulikov konuyla ilgili şöyle yazar:

Elbette burada Rusya nüfusunun ezici çoğunluğu olan milyonlarca köylü söz konusu değildir; bu kesim, genel olarak terörist-nihilistlere son derece olumsuz bakıyordu. Burada sözü geçen kesim, sözde ilerici toplum, yani soylu ve çeşitli sınıflardan gelen aydın kesimdir. Aslında halkın genel görüşünü temsil etmediği halde kendini bütün bir halkın kaderinden sorumlu ilan eden ve onun adına konuşma cüretini gösteren bu kesim, teröristlere en hafif ifadeyle hayranlık duymuş, onlarla flört edencesine yakınlık kurmuştur.⁴⁵

Neçayevciler davasına ilişkin kamuya açık yargılamayı *Moskovskiye Vedomosti* gazetesinin “garip bir süreç” olarak nitelendirmesi de dönemin entelektüel çevrelerinde terörizmin araştırmaları konusundaki ahlaki ikilemin söz konusu olduğunu gösterir. Belli ki gazete başından beri istikrarlı biçimde savunduğu yargı reformunun getirdiği yeni mahkeme yapısını doğrudan eleştirmeye bir türlü cesaret edemiyordu.⁴⁶ Dostoyevski, *Ecinniler* romanında valinin karısının düzenlediği davetlerde Stavrogin’e ve Pyotr Verhovenski’ye iltifatlar yağdırarak ve hoş davranarak onlara yönelik toplumsal sempati havasını nasıl körüklediğini gösterir.

Rusya’da terörün yükselişinde yalnızca devrimci örgütlerin ve toplumun değil, aynı zamanda hükümetin aşırıcılığa karşı izlediği tutarsız taktikinin de rolü olduğu düşünülmektedir. İktidarın teröristlere karşı uyguladığı politikayı “kararsız bir acımasızlık” olarak niteleyen A. Geyfman bunun “muhafeletin ortadan kalkmasını sağlayamamasının yanı sıra toplumun memnuniyetsizliğini de artırdığına” dikkat çeker.⁴⁷ M. G. Sedov’a göre, Halka gitme hareketine katılanlara verilen “temelsiz ve anlamsız derecede sert cezalar” devrimci harekette terörizmi tetikleyen etkenlerden biriydi.⁴⁸ Nitekim gelişen olaylar bu cezaların, teröristleri yıldırma yerine motive etmiş olduğunu gösterir. Olayların şahidi ünlü avukat L. A. Kupernik Genel Vali M. İ. Çertkov’a yazdığı mektupta, “Tarih bize şunu gösterir: her çağda ve her millette, isterse en tuhafı olsun, herhangi bir fikri güçlü biçimde geliştiren hiçbir şey, onun takipçilerinin idam edilmesi kadar etkili olmamıştır. Bu durumlarda kan, en verimli topraktır” diye yazar.⁴⁹ Lev Troçki de

⁴³ Tolstoy’un, Neçayevciler davası görüldüğü sırada Çar III. Aleksandr’a gönderdiği mektupta, “savaşıkları ideal genel refah, eşitlik ve özgürlük olan bu insanlarla mücadele etmenin yolu onları öldürmek veya yok etmek değil, onların idealinden daha yüce ve kendi ideallerini de içinde barındıran bir ideal ortaya koymak gerekir” diye yazdığı bilinir.

⁴⁴ Nikolay A. Troitski, *Tsarizm Pod Sudom Progressivnoy Obşestvennosti. 1866-1895. (Moskva: Misl, 1979), 142-170, 239-280*

⁴⁵ Kulikov, *Oçerki po İstorii Politiko-Pravovoy Misl: Yevraazyskaya Paradigma. (Barnaul: AltGu, 2020), 342*

⁴⁶ “Peredovaya Statya”, *Moskovskiye Vedomosti*, S. 3. (1872, 5 Ocak); Yelena. V. Perevalova, “S. G. Neçayev i “Neçayevskoye Delo” v Otsenke Gazeti “Moskovskiye Vedomosti”, *Elektronnyy Nauçnyy Jurnal “Mediascope”*. S. 4. (2014) Erişim tarihi: 22.09.2025, <http://www.mediascope.ru/1596>

⁴⁷ Geyfman, *Revolutsionnyy Terror v Rossii. 1894–1917. (Moskva: KROM PRESS, 1997), 348–350.*

⁴⁸ Sedov, *Geroicheskiy Period Revolyutsionnogo Narodnichestva, 67*

⁴⁹ Troitski, “Advokat, Prokuror i Smertnaya Kazn (İz Proşlogo Russkoy Advokaturı)”, *Pravovedeniye*. S. 5. (1970): 100

aynı görüşü destekler ve der ki “Terörizmin en önemli psikolojik kaynağı, daima bir çıkış arayışı içindeki intikam hissi olmuştur”.⁵⁰

Bir kesim ise, hükümeti ve bizzat çarı teröristlere karşı “asaleti, yüce gönüllülüğü ve aşırı liberalizminden” dolayı “sahip olduğu kudreti yeterli kadar” harekete geçirememesiyle, “kendi özgürlükçü reformlarından doğan” devrimci hareket ile mücadelede “yeterince kararlı ve ısrarcı” olmamasıyla suçlar. “Devlet kartalının kanatları güçlüdür ama çırpıyor” denir.⁵¹ O. V. Budnitski de iktidarın, “teröristlerle mücadele ederken onlara, aslında kendisine denk bir taraf olarak görerek aşırı bir önem atfetmiş ve bu sayede hem kendi gözünde hem de toplumun gözünde yüceltmış” olduğunu savunur.⁵² Burada verebileceğimiz en parlak örnek şüphesiz, suikastı gerçekleştirdikten sonra silahını yere bırakarak “ben bir teröristim, katil değilim” demesinden, yapılan yargılama sonucunda beraat etmesine kadar, baştan sona fenomenal Vera Zasuliç olayıdır.⁵³ Bu olayın anarşistlerin “şiddete başvurma” toplum içinde meşru temeli olduğu algısını yarattığı, terörist kelimesinin pejoratif anlam yerine olumlu anlamda kullanılmaya başlamasındaki etkisi barizdir.⁵⁴ Petersburg’daki Osmanlı elçisi, Zasuliç’in beraat etmesinin nihilistlerin mahkeme üzerinde ne kadar etkili olduklarını göstermekle yanı sıra daha büyük eylemler gerçekleştireceklerinin bir işareti olduğunu yazar.⁵⁵ Böylece devletin bir yanda sert ve baskıcı bastırma politikası, diğer yanda kısa süreli taviz ve manevra girişimleri otokrasinin terörist eylemlere verdiği tepkiler konusunda iki uç arasında gidip geldiğini göstermekteydi. Bu tutarsızlığın siyasi muhaliflerce otokratik rejimin sosyal ve siyasal zayıflığının göstergesi olarak yorumlanmış ve mücadeleyi yoğunlaştırma gereğinin kanıtı olarak değerlendirilmiş olma ihtimali yüksektir. Muhtemelen bu tutum, Rusya’nın tarihinde örgütlü siyasal terörizmi ilk kez bu ölçüde deneyimleyen ülke olmasının yarattığı bir toplumsal şaşkınlığın ifadesiydi.

Bütün bunlarla yanı sıra terör faaliyetlerin temel yöntem ve biçimlerinin geliştirilmesine yol açan XIX. Yüzyılın ikinci yarısındaki teknolojik ilerlemenin sağladığı olanaklar, terörizm kelimesinin modern anlamıyla niteliksel olarak yeni bir olgu şeklinde ortaya çıkmasında bir diğer önemli etkendi. Özellikle, etkisini ve propaganda gücünü katbekat artıran, terörizmin “ebeleri” takma adıyla anılan dinamit ve telgraf gibi icatların bu sürecin temelini oluşturduğu söylenebilir. Bunlardan en etkili, Troçki’nin “yirminci yüzyılın barikatları” dediği bomba kullanımıydı.⁵⁶ Devlet temsilcilerine yönelik kitlesel ve anonim suikastlar, kamuya açık alanlarda bombalı saldırılar, posta yoluyla patlayıcı gönderme - tüm bunlar “bomba felsefesi”⁵⁷ olarak tarihe geçmiş ve terörizmin ideolojisine ve pratiğine kuramsal bir temel kazandırmıştır.

4. Dostoyevski’nin Rusya’daki Devrimci Harekete ve Terörizme Yaklaşımı

⁵⁰ Troçki, “Bireysel Terörizme Karşı” s.y.

⁵¹ Söz konusu dönemde Rusya, Yakın Doğu’yu ve Finlandiya’yı kaybettiğinden dolayı II. Aleksandr yürüttüğü savaşlarda “çoğu kez zaferi getiren o son sihirli çabayı gösteremeden geri çekildiği” için suçlanmaktaydı. (Y.y., “1911 God. Pamyati F. M. Dostoyevskogo”, *Dostoyevski F. M. Sbornik Statey*. Erişim tarihi: 18.07.2025 <https://www.booksite.ru/fulltext/0/001>)

⁵² Oleg V. Budnitski, *Terrorizm v Rossiyskom Osvoboditelnom Dvijenii: Ideologiya, Etika, Psihologiya. Vtoraya Polovina XIX – Naçalo XX Veka*. (Moskva: ROSSPEN, 2000), 339

⁵³ Vera İ. Zasuliç, Ocak, 1878 tarihinde bir siyasi tutukluya yönelik (fiziksel cezaların devlet tarafından resmi olarak yasak olduğu halde) kötü muameleyi protesto etmek amacıyla St. Petersburg valisi Fyodor Trepov’u öldürmüştür.

⁵⁴ Yakup Şahin, “Terörizm: Tanım(lanamaması), Tarihsel Dönüşümü, Uluslararası Hukuktaki Yeri ve Mücadele Yöntemleri”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi Türk Güvenlik Araştırmaları Dergisi*. C. 17. S. 3. (2015): 13

⁵⁵ İsmail Bülbül, “Osmanlı Belgelerine Göre Rus Nihilistler”, *RUSAD*. S. 5. (2021): 24 Erişim tarihi: 19.09.2025, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad/issue/63440/893712>

⁵⁶ Troçki, “Bireysel Terörizmin İhlâsı”, *Przeglad Socyal-Demokratyezny (Polonya)*. (1909, Mayıs), Erişim tarihi: 23.06.2025 <https://www.marxists.org/turkce/trocki/1909/mayis/00a.htm>

⁵⁷ “Bomba felsefesini” 1848 yılında ortaya atan, modern terörizm teorisinin kurucusu kabul edilen Karl Heinzen, kitle imha araçları konusunda zehirli gaz ve füzelerle umut bağlayan, ayrıca yeni öldürme araçlarının bulunmasını talep eden kişiydi. Kökenleri Antik Yunan tarihinde Tiran öldürmenin meşrulaştırılmasına kadar uzanan bu felsefe daha sonra Mihail Bakunin’in “yıkım teorisi”nde gelişmiş ve derinleştirilmiştir.

Yaşamının sekiz yılını otokrazi karşıtı bir örgütün üyesi olarak yargılanıp Sibirya'nın uca köşesinde geçirecek, hayatının son döneminde ise Rus hanedanı üyeleriyle yemeklere davet edilecek, hatta genç prenslere hocalık yapma teklifleri alacak kadar inişli çıkışlı bir biyografiye sahip yaşam-yazın ilişkisi üst safhada olan nadir yazarlardan biridir F. M. Dostoyevski. Yaratıcılığında psikolojik ve felsefi sorunsalın öne çıkmış olmasıyla bilinse de başta *Ecinniler* romanı olmak üzere yapıtlarının hemen hemen tümünde kendi yaşamışlıklarıyla yanı sıra içinde bulunduğu dönemin toplumun çelişkilerini, siyasal ve düşünsel çalkantılarını çarpıcı bir şekilde yapıtlarına yansıtmış, bununla yetinmeyip çözüm önerisinde bulunmaya çalışmış bir yazar ve düşünür olduğu yadsınamaz, ki bu tutum XIX. Yüzyıl Rusya'sında sadece Dostoyevski için geçerli değildi.⁵⁸ Bruce K. Ward'ın *Dostoyevski'nin Batı Eleştirisi* çalışmasında dediği gibi, “o dönemde neredeyse her roman aynı zamanda topluma sunulan yeni bir tez; her büyük romancı kendisini dünyayı ve halkını kurtarmakla sorumlu gören bir kanaat önderiydi”.⁵⁹

II. Aleksandr reformlarını Dostoyevski Rus toplum hayatı için bir dönüm noktası olduğunu kabul eden, özellikle toprak reformunun önemini vurgularken, *Bir Yazarın Günlüğü*'nde 19 Şubat 1861 tarihinin geniş halk kitlelerinin kaderinde “radikal bir kırılmaya” yol açacağına inandığını dile getirir.⁶⁰ Bu reformlar Dostoyevski'nin bir Slavcı olarak eleştirdiği, halkı yalnızca “vergi ödemekten ve angarya yapmaktan” başka işlevi olmayan bir “malzeme” olarak görüp Rusya'yı köle emeğine dayalı bir *pomeşik* (toprak ağası) çiftliğine çeviren Büyük Petro reformlarının “tam karşıtı” anlamına geliyordu.⁶¹ Nitekim Dostoyevski, bir ülkenin siyasal, toplumsal, ahlaki, her türlü düzeninin daima toprak mülkiyetinin şekliyle bağlantılı olduğuna, hatta toprak mülkiyetinin niteliğinin ulusun tüm karakterini belirlediğine inanır.⁶² “Eğer bir ülkede “toprak mülkiyeti ve tarım zayıf, dağınık ve düzensizse, orada ne devlet olur ne yurttaşlık duygusu, ne ahlâk, ne de Tanrı sevgisi.”⁶³ Dostoyevski'yi mutlu eden şey belki de köylülerin özgürleştirilmiş olması kadar, bunun isyanla değil, reform yoluyla yapılmış olmasıydı, nitekim bu gerçek onun Çara ve otokraziye inancını pekiştirir. II. Aleksandr'ın akıl hocası, Kutsal Sinod'a ober-prokuroru (kilise yüksek temsilcisi) K. P. Pobedonostsev'in Rusya'da güçlü bir monarşinin I. Petro öncesi kilise ruhunun yeniden canlandırılmasıyla kurulabileceği yönündeki düşüncesi Dostoyevski'de karşılık bulur. *Bir Yazarın Günlüğü*'nün son baskısında Dostoyevski, Rus halkı için Çarın ne anlama geldiğini şöyle tanımlar:

Çar, halk için Avrupa'daki kraliyet hanedanlarında olduğu gibi, dışsal bir güç değildir, aksine halkın kendisinin arzuladığı, yüreğinde büyüttüğü, sevgiyle bağlandığı, herkesi birleştiren ulusal bir güçtür. ... Yabancılaşmış Ruslar ile Rus olan (*gerçek*) Ruslar arasındaki bakış farkı işte burada ortaya çıkar: (*otokrazi*) bir yabancı için bir tiranlıkken, Rus için tüm özgürlüklerin kaynağıdır. ... Halk için bizzat kendisinin bir yansıması; tüm umutlarının ve inançlarının vücut bulmuş halidir. Zira halk yalnız ondan (*Çardan*) medet umar.⁶⁴

Çarın reform konusundaki baş rolünü vurgulayan Dostoyevski, köylülerin topraksız bir şekilde özgürleştirilmesini öngören Dekabrist planına gönderme yapar.⁶⁵ *Ecinniler*'in hazırlık

⁵⁸ Güneş Ayas, *Dostoyevski'de Batı Sorunu. Rus Ruhu ve Evrensellik*. (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010), 7

⁵⁹ Bruce K. Ward, *Dostoyevski'nin Batı Eleştirisi*. çev. Güneş Ayas, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2018), 11

⁶⁰ Fyodor M. Dostoyevski, *Polnoye Sobraniye Hudojestvennih Proizvedeniy*. C. 12. (Moskva-Leningrad: 1926-1930), 35, 41

⁶¹ İlya S. Zilberşteyn, Liya M. Rozenblum, *Neizdannyy Dostoyevskiy: Zapisnye Knijki i Tetradi 1860-1881 gg*. (Moskva: AN SSSR Institut Mirovoy Literaturı im. A. M. Gorkogo, Nauka, 1971), 679

⁶² Dostoyevski, *Polnoye Sobraniye Hudojestvennih Proizvedeniy*, 377-378

⁶³ Zilberşteyn, Rozenblum, *Neizdannyy Dostoyevskiy*, 417

⁶⁴ Dostoyevski, *Polnoye Sobraniye Soçineniy v 30 Tomah*. C. 24. (Leningrad: Nauka, 1972-1993), 278

⁶⁵ Dostoyevski'nin bu konudaki düşünceleri muhtemelen 1862 yılında Londra'da yayımlanan *İvan Dmitriyeviç Yakuşkin'in Notları* adlı yapıta dayanıyordu. *Notlar*'ın yazarı, eski bir Dekabrist olan Yakuşkin, 1819 yılında serfleri Baltık modeline göre özgürleştirme planı öne sürer. Bu model köylülere sadece evleri, hayvanları, tarım aletlerini

notlarında bu düşünce, Şatov karakterinin erken bir versiyonu olan Şapoşnikov'un Batıcı Granovski'ye yönelttiği sözlerde ortaya çıkar: “Unutmayın ki halkı siz (*liberal*) değil, Çar özgürleştirdi, çünkü çarlar daima halkın yanında olmuştur. O hayran olduğunuz Dekabrist Çatski'nin bu fikir aklına dahi gelmemiştir”.⁶⁶ Dolayısıyla ancak silah ve kanla özgürlüğü elde edebilen Avrupalılara nazaran onların gelişmemiş, barbar, gerici olarak gördüğü Rusya'nın, serfliği kan dökmeden, “yukarıdan” müdahaleyle kaldırabilmiş olmasıyla Dostoyevski gurur duyar. Reformun kaçınılmaz olarak toprak sahiplerinin çıkarlarına hizmet edeceğini, halkın gerçek özgürlüğünün ancak halk devriminin bir sonucu olarak gerçekleşebileceğini savunan Çernişevski ve Dobrolyubov'a karşın Dostoyevski'nin *Toprağa dönüş*ü ideallerinin temelinde, toprak reformunun Rusya'da egemen sınıflar ile halkın “ruhsal birleşme ve kardeşlik” çerçevesinde uzlaşmasının mümkün olduğuna dair ütöpik bir düşünce yatmaktadır.⁶⁷ Dostoyevski'yi en çok endişelendiren, reformun *obşina* (köy komünü) ilişkilerini zayıflatmasıydı. Nitekim ona göre, “serseriliğe ve maceraya karşı büyük bir eğilimi” olan Rus toplumunda obşina kurumunun korunması zaruridir. Ancak şöyle bir gerçek vardı ki, obşina organik biçimde serflik sistemine bağlıdır ve serflikin kaldırılması, köylü topluluğunun da çözülmesi anlamına gelmekteydi.⁶⁸ Bir başka çelişki de, kapitalizm sistemine Rusya'ya uygun olmadığı için karşı çıkan Dostoyevski'nin köylü reformunun Rusya'da kapitalizmin gelişmesini kaçınılmaz olarak kat kat hızlandıracak, sınıflar arası çelişkilerin keskinleşmesine, devrimci eğilimlerin güçlenmesine yol açacağını farkında olmasında yatmaktadır. Bununla ilgili endişelerini Dostoyevski *Bir Yazarın Günlüğü*'nde şöyle dile getirir:

Eski dünya, eski düzen çok kötüydü belki, ama yine de bir düzendi. 1861'den sonra ise bu düzen geri dönülmez biçimde ortadan kalkmış oldu. Ve işin garibi şudur ki: önceki düzenin bencillik, kölelik, bölünmüşlük, rüşvetçilik gibi karanlık ahlaki yönleri toprak köleliğiyle birlikte yok olmamış, tam tersi sanki daha da güçlenmiş, gelişmiş ve çoğalmış gibi görünüyor.⁶⁹

Rus halkının “Çar baba” tarafından kendisine bahşedilen özgürlüğü layıkıyla değerlendirebileceğine ve bu özgürlüğü iktidara zarar vermeden kullanabilecek bir kapasiteye sahip olduğuna sonuna kadar inanan⁷⁰ Dostoyevski'de 1860'larda başlayan “çar avının” nasıl etki yarattığını tahmin etmek güç değildir.⁷¹ “Çara bağlanan umutlar daha kısa bir süre önce böylesine muazzam biçimde gerçekleşmişken, halk nasıl olur da gelecekteki umutlarından vazgeçebilir?” diye yazar notlarında.⁷² (1870-lerin sonunda Aleksandr'ın, meşrutiyet olasılığını gözden geçirmeye başladığı, hatta hükümetin bir anayasanın hazırlığına giriştiği bilinmekteydi.)⁷³ 1870-lerin ikinci yarısına gelindiğinde siyasi durumun patlak verdiği koşullarda reform çabalarının yapıcı olmaktan çok yıkıcı olduğunu düşünmeye başlayan Dostoyevski önceki dünyanın, eski düzenin “geri dönülmez biçimde yok olmuş durumda”, her şeyin “geçiş halinde”, *şatkost*⁷⁴ içinde” olduğunu umutsuzca doğrular. “Son derece büyük bir ekonomik ve ahlaki

vermeyi, toprağın ise kira statüsünde kalmasını önerir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu plan daha çok bireyseldi ve Dekabristler tarafından genel olarak kabul edilmiş değildi.

⁶⁶ Arina V. Arhipova, “Aleksandrovskaya Epoha” v İnterpretatsii Dostoyevskogo”, *Dostoyevski, Material i İssledovaniya*. C. 14. (S.-Peterburg: Puşkinski Dom RAN, 1997), 77

⁶⁷ Georgi M. Fridlender, *Realizm Dostoyevskogo*. (Moskva-Leningrad: Nauka, 1964), 49

⁶⁸ Olga S. Soina, “Ot Etiki Neprotivleniya – k Filosofii Prava (Sovremennaya Versiya Starogo Spora)”, *F. M. Dostoyevskiy. Sbornik Statey*. (Vologda: VOUNB), 157, Erişim tarihi: 28.04.2025 <https://www.booksit.ru/fulltext/dos>

⁶⁹ Dostoyevski, *Polnoye Sobraniye Hudojestvennih Proizvedeniy*, 99

⁷⁰ Dostoyevski, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*: v 30 Tomah, s. 286

⁷¹ Natalya S. Guryanova, “O Monarhizme Dostoyevskogo”, *Gumanitarniye Nauki v Sibiri. Ser.: Oteçestvennaya İstoriya*. S. 2. (1998): 123

⁷² Dostoyevski, *Polnoye Sobraniye Soçineniy* v 30 Tomah, 279

⁷³ Bülbul, “Osmanlı Belgelerine Göre Rus Nihilistler”, 42, 24-30

⁷⁴ *Şatkost* (*uamkocm*) kelimesi Rusça'da “kararsızlık, istikrarsızlık, değişkenlik, emniyetsizlik” anlamına gelmektedir. *Ecinniler*'de Şatov karakterinin soyadı bu açıdan etimolojiktir.

sarsıntının hüküm sürdüğü” bu dönemi “uçurumun kıyısında bocalamak” olarak nitelendirmesi ülkenin devrimin eşğinde olduğunu sezdiğini gösterir.⁷⁵

Gençlik yıllarında Batıcı sosyalist düşüncelere kendini kaptıran yazar, yaşadığı düşünsel evrimin sonucunda sürgün sonrası yaratıcılığında *Toprağa Dönüşçülük*, *Rus İdesi* ve Uvarov’un *Ortodoksluk*, *Otokrasi*, *Milliyet* üçlemesini savunan muhafazakâr kampa geçiş yaptığını belirtir. Çernişevski hakkında yazdığı öfke dolu pamfleti olsun, *Ecinniler*’de devrimci yeraltı dünyasını histerik bir öfkeyle resmetmesi olsun, yine *Ecinniler* ve sürgün sonrası diğer büyük romanlarında radikal kampa yönelik azımsanmayacak kadar sert ifadeleriyle de devrimci harekete ve terörizme karşı tutumunu ortaya koyar. Ancak Dostoyevski’nin yapıtlarında yeraltı Rusya’sına yönelik en sert saldırılar arasında bile dikkatli bir kulak, devrimci harekete dair bir “sempati” ve bir tür “hak verme tonu” yakalayabilmiştir. Bu yaklaşımı sonucunda Dostoyevski’nin bir muhafazakar olarak devrimci fikirden yeterince uzak durmamasıyla suçlanır. Bu bağlamda P. V. Basinski’nin “Dostoyevski’nin muhafazakârlığının, isyankâr başkaldırı eğilimleriyle tuhaf ve garip bir şekilde iç içe geçtiği” yorumu birçok çevrede destek bulur.⁷⁶

Bu görüşün ortaya çıkmasında büyük ölçüde Dostoyevski’nin şahit olduğu devrimci olaylarına verdiği tepkiler sebep olur. Örneğin, Üniversiteliler olayı sırasında devrimcilerin dağıttığı, “sokakları kana boyamaya, taş taş üstünde bırakmamaya çağıran”, imparatorluk taraftarlarına ölüm sloganları atan bildirilerden birini kapısında bulan Dostoyevski’nin *Bir Yazarın Günlüğü*’nde yazdığı yorumu bu konuda etkili bir örnek teşkil etmektedir:

Bana gelince uzun süredir ne kafaca ne yürekçe bu adamlarla birlik olmadığım halde, onların davranışlarını onamadığım halde, işte birden, *onların beceriksizliklerinden utanıyor ve üzüntü duyuyorum...* Ancak beni üzen onların başarısızlığı değil; bu bildirileri hazırlayanların korkunç derecede *düşük bir eğitim ve öğretim düzeyi* ve gerçek hayatla ilgili uzaktan yakından farkındalıklarının olmamasıdır.⁷⁷

Dostoyevski’nin, “nihilist, bir ideal görür gibidir. Bana sorarsanız, bu idealin kendisi o kadar da kötü değil (dikkatinizi çekerim, benim kastettiğim sadece bu idealdir). Fakat bu ideal imkansızdır, zira bir hayalden, bir sanrıdan ibarettir” yorumu, nihilist düşüncenin temelsizliğini ve geçeklikten kopukluğunu vurgularken aynı zamanda cazibesine de dikkat çekmekte midir acaba? sorusunu aklar getirir.

Suikastların kol gezdiği dönemde, Şubat 1880 tarihinde Dostoyevski, *Slav Hayırseverlik Derneği*’nin toplantısında yaptığı konuşmada saldırganlar hakkında “kanlı zulümlerinden doğacak ölüm ya da kaos her ne olursa olsun, yine de yıktıkları şeyden daha iyi olacağına kesinlikle inanan *sabırsız yıkıcılar*”, “ne yazık ki bu *genç Rus güçleri* böylesine *içtenlikle yoldan sapmıştır*” gibi ifadeleri (*Ecinniler*’deki Stavrogin karakterinin karşı konulmaz cazibesi de bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir) kesin şekilde kınanması gereken bir olguyla pek bağdaşmayan bir üslup kullanmasıyla sert eleştirilerin hedefi haline gelir.⁷⁸ Özellikle Dostoyevski’nin o meşhur “büyük olasılıkla hiçbir zaman bir Neçayev olamazdım; fakat bir Neçayevci olmam, buna garanti veremem, belki de mümkün olabilirdi... gençlik yıllarımda” sözleri onu eleştirenler tarafından sürekli öne atılır.⁷⁹ Dostoyevski’nin bu yaklaşımının nedeni bazı görüşlere göre Dostoyevski’nin tamamen arınmadığı sosyalist geçmişinin izleriydi, bazı

⁷⁵ Dmitri S. Merejkovskiy, *Bolnaya Rossiya*. (Moskva: T8, 2018), s.y.

⁷⁶ Pavel V. Basinski, “Çisto Teoreticheskoye Ubiystvo”. *God Literaturı RF*. (2016, 25 Ocak), Erişim tarihi: 19.06.2025, <https://godliteratury.ru/amp/articles/2016>

⁷⁷ Dostoyevski, *Neçto Liçnoye. Dnevnik pisatelya. 1873, Sobraniye Soçineniy v 15 Tomah*. C. 12. (S.-Peterburg: Nauka, 1994), 27-36 Erişim tarihi: 10.03.2025 http://az.lib.ru/d/dostoevskij_f_m/text_0470.shtml

⁷⁸ İgor Z. Bestujev, “Politicheskaya Mysl Dostoyevskogo i Yego Vremya”, *Jurnal “Zolotoy Lev” İzdaniye Russkoy Konservativnoy Misli*. S. 135-136. Erişim tarihi: 12.06.2025 http://www.zlev.ru/135/135_54.htm

⁷⁹ Dostoyevski, “Odnaz iz Sovremennih Falşey”, *Dnevnik Pisatelya. 1873 God. Polnoye Sobraniye Soçineniy*, C. 21. (Leningrad: 1980), 129

görüşlere göre ise o dönemde Rus aydın toplumunun büyük kısmı için geçerli olan, radikallere ve terörizme karşı çelişkili tutumdu.

Ancak bütün bunlar, *Ecinniler*'de Neçayev'in ideolojik ve örgütsel mirasının edebi portresini sunduğu Verhovenski karakteri aracılığıyla Rus terörizmi tarihinin kurucu evresini çarpıcı bir biçimde betimlediği ve sadece XX. Yüzyılın başında ülkeyi sarsan kanlı devrimlerin değil, günümüzde dünyanın dört bir yanında yaşanan kaosu, ahlaki sosyal çürümüşlüğü güçlü bir önseziyle resmettiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Nitekim burada Dostoyevski, teröristleri cinlerin musallat olduğu insanların insanlıktan çıkmış olarak betimleyerek terörizme, yalnızca topluma değil, bireyin kendisine de tehdit oluşturan insanlık dışı bir olgu açısından dikkat çeker. Önde gelen Rus dostoyevistlerden Tamara Eydelman, romanın sadece “kurgusal bir anlatı” olarak değil, aynı zamanda politik radikalizmin ve terörün psikolojik ve örgütsel yapısını teşhir eden bir rehber, “dinî ve felsefî içeriğinden soyutlandığında bile terörizmin anatomisini anlatan bir ders kitabı” olarak görülmesi gerektiğini savunur.⁸⁰

Dostoyevski'yi Rus terörizmi konusuyla bir araya getiren bir başka dikkat çekici olgu, onun ölümüydü. Dostoyevski'nin 9 Şubat 1881 tarihinde Çar II. Aleksandr'ın ölümünden (13 Mart 1881) yaklaşık bir ay sonra ailesiyle birlikte yaşadığı Petersburga'daki Kuzneçnyı sokağı, 5 numaralı apartmanda geçirdiği ani akciğer kanaması sonucu vefat ettiği bilinmektedir. Buradaki ayrıntı 10 numaralı dairede yaşayan Dostoyevskiler'le aynı merdiven boşluğunu paylaşan 11 numaralı dairede ikamet eden kişinin kimliğinde gizlidir. Bu kişi, jandarma şefi Mezentshev'in suikasti ile II. Aleksandr'a karşı düzenlenen 3 suikast girişiminde adı geçen, *Halkın İradesi* örgütünün Yürütme Komitesi üyesi A. İ. Barannikov'du. Acaba Dostoyevski Barannikov'u tanıyor muydu; komşu dairede neler olup bittiğinden haberi var mıydı gibi sorular hala tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Viktor Şklovski, *Za i Protiv* adlı kitabında yazarın ani ölümü ile Barannikov'un tutuklanması arasında dolaylı da olsa bir bağlantı olduğu iddiasında bulunur.⁸¹ Ancak bu iddiayı destekleyecek ciddi kanıtlar sunulmadığı gibi, bu varsayımın kabul gördüğü de söylenemez.⁸² Konuyu detaylı şekilde araştıran İgor Volgin, Anna Dostoyevskaya'nın o günlerle ilgili çelişkili ifadelerine, not defterlerinde birçok yerin defalarca üzerinin kapatılıp yeniden yazılmış olmasına dikkat çekerek gerçeklerin perde arkasında kaldığını ima eder. Anna Grigoryevna ise konuyla ilgili sadece şunu söyler: “Kocamın bir süreliğine iyileşmesi mümkün olabilirdi belki, ancak bu iyileşme uzun sürmezdi. 1 Mart'taki suikast haberi, köylülerin kurtarıcısı olan Çarı ilahlaştıran Fyodor Mihayloviç'i kuşkusuz derinden sarsar, her halükarda yeni iyileşmeye başlayan atardamar yeniden yırtılır ve hayatını kaybederdi.”⁸³

Bütün bu çelişkilerin Dostoyevski'nin radikal devrimci harekete ve terörizme yaklaşım biçiminden kaynaklandığı düşüncesi öne çıkmaktadır: şöyle ki, şiddetin kendisinden çok onu tetikleyen psikolojik ve metafizik sebeplerle ilgilenir (bu yüzden ona göre Şatov'u fiziki olarak öldüren Verhovenski'den çok Stavrogin daha suçludur, keza Fyodor Karamazov'un ölümünde de Smerdyakov değil, İvan ve Dmitri cezalandırılır). Bu bağlamda Dostoyevski, şiddetin ve terörizmin insanın kendi özgürlüğünü ve onurunu yeterince kavrayamamasından, bu durumun ise, kişinin gözünde diğer insanları otomatik olarak “top yemine”, bir tür “sermayeye” indirgediğinden ortaya çıktığını düşünür. Özgürlük ve onuru, her şeyden önce içsel ve bireysel bir büyüklük olan İsa figürüyle yakından ilişkili olarak gören Dostoyevski, terörizmi “hiçliğe duyulan inanç” olarak adlandırdığı ateizmle aynı ölçekte konumlandırır.

Sonuç olarak, Dostoyevski'nin terörizmi haklı çıkarmaya çalışmadığını, terörün yarattığı tehlikenin farkında olan biri olarak özgün sanatsal kişiliğinin gereği ona karşı duyduğu korku ve

⁸⁰ Tamara Eydelman, “Dostoyevski I Vsyia Rossiyskaya Jızn”, *Uroki İstorii*. (2022, 20 Ağustos), Erişim tarihi: 26.07.2025 <https://m.vk.com/video52347>

⁸¹ Viktor Şklovski, *Za i Protiv: Zametki o Dostoyevskom*. (Moskva: Sovetskiy Pisatel, 1957), 251

⁸² Şklovski'nin ortaya attığı iddiadaki dayanaklar, *Halkın İradesi*'nin bir başka üyesi olan M. Frolenko'nun, Barannikov'un Dostoyevski'nin dairesinde yaşadığına dair beyanları ve Dostoyevski'nin *Karamazov Kardeşler* romanının devamının taslağında Alyoşa'nın devrimci olduğu sahnelerin yer almasıydı. (İ. Volgin, s. 546)

⁸³ *Vospominaniya A. G. Dostoyevskoy*, red. L. P. Grossman, (Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1925), 271

öfkeyle cinai büyüklüğünü kabul ettiği düşüncesi mantıklı gelmektedir. Dostoyevski her zaman yarattığı kahramanlarına ustaca bürünebilen, yaşamının her aşamasında en çeşitli (bazen birbirine zıt yaklaşımları sergileyen) akımlara katılma ve onlara çekicilik kazandırma yeteneğiyle öne çıkan bir yazar olmuştur. “Kuzneçniy Sokağı’ndan Aleksandr Nevski Manastırı’na doğru on binlerce kişi eşliğinde ilerlerleyen bu devasa yazarın cenazesi bir bakıma, II. Aleksandr’ın saltanatının son perdesiyle bir dönemin kapanışını, toplumsal hareketin vardığı en uç noktayı simgeliyordu”.⁸⁴

Sonuç

Terörizmin ortaya çıkış zamanı ve yeri konusundaki tartışmaların günümüzde sürmeye devam etmesinin yanı sıra terörist düşüncelerin XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Rus devrimci hareketi içinde geniş ölçüde gelişmesi ve “başarıyla” yayılması, kendine özgü nitelikler taşıması Rus devrimcilerini dünyanın birçok ülkesindeki radikaller için örnek hâline getirmiş, Rusya’yı ise terörizmin modern anlamdaki “doğum yeri” olarak nitelendirilmesine yol açmıştır.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında polis mekanizmasına dayalı mutlak monarşiyle yönetilen Rusya’da kapitalizmin gelişmesiyle yaşanan hızlandırılmış modernleşme süreci çok sayıda sorunlu sonucu ortaya çıkarmıştır. Bu sorunlar arasında 1860-1870-li yıllarda yürütülen kapsamlı reform süreciyle birlikte siyasal, toplumsal ve manevi yaşam alanlarında geleneksel feodal kalıntıların varlığını sürdürmesi; reformlar sonucu toplumdaki çeşitli katmanlar ve kuşaklar arasındaki maddi ve kültürel kopukluğunun iyice derinleşerek düşünsel-siyasal karşıtlıkların keskinleşmesi; şehir nüfusunun ve eğitim düzeyinin artmasıyla genişleyen aydın sınıfının içinde *raznoçinets* (orta sınıf aydınları) kökenli unsurun ağırlık kazanması; toplumun geniş kesimlerinin marjinalleşmesi öne çıkmaktadır. Bu koşulların yarattığı ortamda *Toprak ve Özgürlük* örgütünün 1860-ların başında başlattığı *halka gitme* hareketi kapsamında propaganda faaliyetleriyle başlayan devrimci hareketin zamanla radikalleşerek terörizme evrildiği gözlemlenir. Radikal paradigmanın giderek daha fazla ağırlık kazanması ve pratik eylemlere dökülmesi 1860-ların ikinci yarısı ile 1870-li yıllarda *Halkın İntikamı*, *Halkın İradesi*, (ikinci) *Toprak ve Özgürlük* gibi örgütlerin faaliyetlerinde kendini gösterir. Rus terörizminin birinci dalgası⁸⁵ olarak tarihe geçen süreç Karakozov’un çara karşı ilk suikast girişimiyle (1866) başlayıp II. Aleksandr suikastıyla (1881) biter.

Rusya’da terörizmi besleyen en önemli etkenler arasında toplumun terörist eylemlerine ve teröristlere karşı gösterdiği “sessiz hoşgörü veya örtük hayranlık” olarak nitelenen tutumu; hükümetin bir yanda propagandacı Halkçılara uyguladığı gereksiz sert bastırma politikası, diğer yanda ise terörist Vera Zasuliç’in beraat etmesi gibi kısa süreli taviz ve manevra girişimleriyle izlediği tutarsız taktiği olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca halka açık yürütülen ve geniş biçimde basında yansıtılan devrimci terörist davalarının da belirli derecede terörü propaganda ettiği ortaya çıkmıştır. Bunlarla yanı sıra XIX. Yüzyılın ikinci yarısında ülkede yaşanan teknolojik ilerleme sayesinde dinamit ve telgraf gibi icatların terörizmin ideolojisine ve pratiğine kuramsal bir temel kazandırdığı da ortadaydı.

Söz konusu olayların geliştiği sırada yaratıcılığının en verimli dönemini yaşayan F. M. Dostoyevski kah gazeteci (*Bir Yazarın Günlüğü*’ndeki yazılarında), kah yazar sıfatıyla, başta tek siyasi romanı olarak bilinen *Ecinniler* olmak üzere sürgün sonrası büyük romanlarında içinde bulunduğu dönemin ve toplumun çelişkilerini, siyasal ve düşünsel çalkantılarını çarpıcı bir şekilde yansıtmakla kalmayıp çözüm önerisinde bulunmaya çalışmıştır. Reformların, Petro’nun köleleştirdiği köylüleri özgürleştirmiş olması ve “kan dökmeden”, “yukarıdan” (Çar tarafından bahşedilmiş) gerçekleşmiş olması Dostoyevski’de sürgün sonrası dönemde beliren muhafazakar ve otokrasi yanlısı duygularını pekiştirirken, diğer taraftan reformun Dostoyevski’nin idealize

⁸⁴ Bestujev, “Političeskaya Mysl Dostoyevskogo i Yego Vremya”

⁸⁵ *İkinci terör dalgasını*, XX. Yüzyılın başında Bolşevikler, Sosyalist Demokratlar (EsEr), anarşistler gibi siyasal örgütlerin başlattığı “kızıl terör” oluşturmaktadır.

ettiği köy komününü (*obşina*) parçaladığı ve kapitalizmin gelişmesini kaçınılmaz olarak hızlandırdığı gerçeği, Rus toplumunun köylü sınıfının bozulmamış saf yapısıyla küllerinden doğacağına inanan bir *Toprağa dönüşçü* ve *Rus idesi* savunucusu olarak Dostoyevski’de çelişkili ve bir bakıma ütöpik düşüncelere yönelir. Çernişevski hakkında yazdığı öfke dolu pamfletiyle, *Ecinniler*’de devrimci yeraltı dünyasını histerik bir öfkeyle resmetmesiyle, yine *Ecinniler* ve sürgün sonrası diğer romanlarında radikal kampa yönelik azımsanmayacak kadar sert ifadeleriyle bizzat şahit olduğu 1860-1870-li yıllarda yaşanan devrimci harekete ve terörizme karşı tepkisini ortaya koyar. Bununla birlikte Dostoyevski’nin bazı yapıtlarında yeraltı Rusya’sına yönelik en sert saldırılar arasında devrimci harekete dair bir “sempati” ve bir tür “hak verme tonu” dikkat çeker. (Dostoyevski’nin Neçayevciler için kullandığı “içtenlikle yoldan sapmış genç Rus güçleri”, “sabırsız yıkıcılar” gibi ifadeler kesin bir şekilde kınanması gereken bir olguyla bağdaşmayan üslup olarak algılanır ve eleştirilir (*Ecinniler*’deki Stavrogin karakterinin cazibesi de bu bağlamda oldukça dikkat çekmektedir.) Bu durumun, yazarın sosyalist geçmişinden ve de ülkede genel olarak hâkim olan, radikallere karşı çelişkili tutumun etkisi altında kalmış olmasından kaynaklandığı düşünülür. Bununla yanı sıra Dostoyevski’nin şiddet ve terörizm konularına, bu olguları doğuran psikolojik ve metafizik sebeplerini öne çıkararak özgün yaklaşımı yetersiz bulunduğu için eleştirildiği anlaşılmaktadır.

Ancak bütün bunlar, Dostoyevski’nin *Ecinniler*’de teröristleri cinlerin musallat olduğu insanların insanlıktan çıkmış olarak betimleyerek terörizme, yalnızca topluma değil, bireyin kendisine de tehdit oluşturan insanlık dışı bir olgu açısından dikkat çektiği ve sadece XX. Yüzyılın başında ülkeyi sarsan kanlı devrimlerin değil, günümüzde dünyanın dört bir yanında yaşanan kaosu, ahlaki ve sosyal çürümüşlüğü güçlü bir önseziyle resmederek bu olgunun tehlikesine dikkat çektiği gerçeğini ortadan kaldırmaz.

KAYNAKLAR

- Altuğ, Yılmaz. *Terörizm; Dünyü, Bugünü, Yarını*. Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları, 1989
- Altuğ, Yılmaz. *Terörün Anatomisi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1995
- Arhipova, Arina V. “Aleksandrovskaya Epoha” v İnterpretatsii Dostoyevskogo”. *Dostoyevski, Materialı i İssledovaniya*, C. 14. (1997): 77–88
- Basinski, Pavel V. “Çisto Teoretiçeskoye Ubiystvo”. *God Literaturı RF*. (2016) <https://godliteratury.ru/amp/articles/2016>
- Başeren, Sertaç H. *Terörizm: Kavramsal Bir Değerlendirme. Terörizm İncelemeleri: Teori, Örgütler, Olaylar*. Ankara: ASAM Yayınları, 2002
- Bestujev, İgor Z. “Politıçeskaya Mısl Dostoyevskogo i Yego Vremya”. *Jurnal Zolotoy Lev. İzdaniye Russkoy Konservativnoy Mıslı*, S. 135–136 (2004) http://www.zlev.ru/135/135_54.htm
- Blanqui, Auguste. *Seçme Yazılar*. Çev. Vedat Günyol. İstanbul: Logos Yayıncılık, 1990
- Bülbül, İsmail. “Osmanlı Belgelerine Göre Rus Nihilistler”. *RUSAD*, S. 5. (2021): 35–58 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad/issue/63440/893712>
- Budnitski, Oleg V. *Terrorizm v Rossiyskom Osvoboditelnom Dvijenii: İdeologiya, Etika, Filosofiya. Vtoraya Polovina XIX – Naçalo XX Veka*. (Yayımlanmış doktora tezi). Moskva: ROSSPEN, 2000
- Çakmak, Hakan. *Tarihi Açıdan Terör, Terörizm*. Ankara: Platin Yayın ve Dağıtım, 2008
- Dostoyevski, Fyodor M. *Polnoye Sobraniye Hudojestvennih Proizvedeniy*. C. 12. Moskva–Leningrad, 1926–1930

Dostoyevski, Fyodor M. *Polnoye Sobraniye Soçineniy v 30 Tomah*. C. 24. Leningrad: Nauka, 1972–1993

Dostoyevski, Fyodor M. “Neçto Liçnoye. *Dnevnik pisatelya*. 1873”. *Sobraniye Soçineniy v 15 Tomah*, C. 12. S.-Peterburg: Nauka, 1994, 27–36
http://az.lib.ru/d/dostoewskij_f_m/text_0470.shtml

Eydelman, Tamara. “Dostoyevski i Vsyä Rossiyskaya Jızn”. *Uroki İstorii*. (20 Ağustos 2022) <https://m.vk.com/video52347>

Fedorışın, Vladimir V. “İdeynaya Sostavlyayuşıya Terroristiçeskoy Deyatelnosti”. *Sotsialno-Gumanitarniye Znaniya*, S. 1. (2012): 225–235

Fridlender, Georgi M. *Realizm Dostoyevskogo*. Moskva–Leningrad: Nauka, 1964

Geifman, Anna A. *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894–1917*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993

Geifman, Anna A. *Revoljutsionniy Terror v Rossii. 1894–1917*. Moskva: KROM PRESS, 1997

Golder, Ben; Williams, Georg. “What is ‘Terrorism?’ Problems of Legal Definition”. *UNSW Law Journal*, C. 27, S. 2. (2004): 270–295

Güneş Ayas. *Dostoyevski’de Batı Sorunu: Rus Ruhı ve Evrensellik*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010

Huntington, Samuel P. *Politiçeskiy Poryadok v Menyayuşıhsya Obşestvah*. Çev. V. R. Rokityanski. Moskva: Progress Traditsiya, 2004

Kamu, Alber. *Buntuyuşiy Çelovek: Filosofiya, Politika, İskusstvo*. Moskva: İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1990

Kan, Grigori S. *Narodnaya Volya: İdeologiya i Lideri*. Moskva: Probel, 1997

Karacan, İsmet. “Terörizm: Kavram ve Yapısı”. *Uluslararası Terörizm Sempozyumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, 1984

Kornilov, Lavr G. “Zemskaya Demokratiçeskaya İntelligentsiya 70-h Godov XIX veka”. *Voprosı Obşestvennogo i Sotsialno-Ekonomiçeskogo Razvitiya Rossii v XVIII–XIX vv.* (1974): 86–112

Kulikov, Yegor A. *Oçerki po İstorii Politiko-Pravovoy Mıslı: Yevraaziyskaya Paradigma*. Barnaul: AltGU, 2020

Kulikov, Yegor A. “Opıt Protivodeystviya Terrorizmu i Revolyutsionnomu Radikalizmu v Rossiyskoy İmperii (Teoretiçeskiye Aspektı)”. *Rossiysko-Aziatskiy Pravovoy Jurnal*, S. 4. (2022): 21–27

Kvasov, Oleg N. *Revoljutsionniy Terrorizm v Tsentralnom Çernozemye v Naçale XX Veka*. Voronej, 2005

Malinin, Viktor A. *İstoriya Russkogo Utopiçeskogo Sotsializma. Vtoraya Polovina XIX – Naçalo XX Veka*. Moskva, 1991

Mankov, Andrey V. “Terrorizm v Rossii: İstoriçeskiye Aspektı (Vtoraya Polovina XIX – Naçalo XX Veka)”. *Vestnik Çuvaşskogo Universiteta*, S. 4. (2008): 84–100

Maistre, Joseph de. *Çetire Neizdannıye Glavı o Rossii*. Sankt-Peterburg, 2007

Merezhkovski, Dmitri S. *Bolnaya Rossiya*. Moskva: T8, 2018

Nazarov, Vladilen V. “Vospominaniya Neonarodnikov Kak İstoriçeskiy İstoçnik”. *İzvestiya Saratovskogo Universiteta*, C. 13, S. 1. (2013): 10–14

- Orlov, İgor B. “Obşestvennoye Dvijenije Vtoroy Poloviny XIX Veka”. *İstoriya.RF*. (2015) <https://www.youtube.com/watch?v=hNWAUkuThVU>
- Petuhov, Vladimir B. *Serebryanny Vek Russkoy Kulturi i Terrorizm*. Ulyanovsk: Tipografiya UIGTU, 2006
- Perevalova, Yelena V. “S. G. Neçayev i ‘Neçayevskoye Delo’”. *Elektronnyy Nauçnyy Jurnal Mediaskop*, S. 4. (2014) <http://www.mediascope.ru/1596>
- Puşayev, Yuri. “Vinovato li v Russkom Revolyutsionnom Terrore Tsarskoye Pravitelstvo?”. *Pravoslaviye.ru*. (2018) <https://pravoslavie.ru/115212.html>
- Radzinski, Edvard. “Aleksandr II: Jızn, Lyubov, Smert”. Çast 4. (YouTube, 16 Eylül 2020) <https://www.youtube.com/watch?v=GdAU9-XJNvk>
- Rudnitskaya, Yevgeniya L. *Revolutsionnyy Radikalizm v Rossii: Vek Devytnadtsaty*. Moskva: Arheografiçeskiy Tsentr, 1997
- Salman, Sarkan. “Terörizm: Kavramsal Bir Çerçeve”. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi (UBSBİD)*, C. 5, S. 1. (2021): 35–58
- Safronova, Yuliya A. *Russkoye Obşestvo v Zerkale Revolyutsionnogo Terrora, 1879–1881 God*. Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2014
- Sedov, Mihail G. *Geroicheskiy Period Revolyutsionnogo Narodnichestva*. Moskva, 1966
- Schmid, Alex P. *Political Terrorism*. Amsterdam: North-Holland Publishing, 1988
- Şahin, Yakup. “Terörizm: Tanım(lanamamas)ı, Tarihsel Dönüşümü, Uluslararası Hukuktaki Yeri ve Mücadele Yöntemleri”. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi / Türk Güvenlik Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 3. (2015): 145–176
- Şilov, Aleksey A. *Karakozov i Pokuşeniye 4 Aprelya 1866 g*. Praga, 1919
- Şişko, Leonid E. “Sergey Mihayloviç Kravçinskiy i Krujok Çaykovtsev”. *Sobraniye Soçineniy*, C. 4. (1918): 127–170
- Şklovski, Viktor. *Za i Protiv: Zametki o Dostoyevskom*. Moskva: Sovetskiy Pisatel, 1957
- Soina, Olga S. “Ot Etiki Neprotivleniya – k Filosofii Prava”. *F. M. Dostoyevskiy. Sbornik Statey*. VOUNB. <https://www.booksite.ru/fulltext/dos/toj/e>
- Stepnyak-Kravçinski, Sergey M. *Tsar-Çurban, Tsar-Tsaplya*. Peterburg: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1921
- Stepnyak-Kravçinski, Sergey M. *Soçineniya v 2-h Tomah*. C. 1. *Rossiya Pod Vlastyu Tsarey. Podpolnaya Rossiya*. Moskva: Hudojestvennaya Literatura, 1987
- Strada, Viktor. *Etika Terrora: ot Fyodora Dostoyevskogo do Tomasa Manna*. Moskva: ROSSPEN, 2014
- Strada, Viktor. “Gumanizm i Terrorizm v Russkom Revolyutsionnom Dvijenii”. *Rossiya Kak Sudba*. Moskva: Tri Kvadrata, 2013: 209–267
- Struve, Pyotr B. “Prestupleniya i Jertva”. *Russkaya Mysl*, C. 10. (1911): 135–144
- Torun, Abdullah. “Siyasal Terörizm: Neden ve Sonuçları Üzerine”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1. (2003): 157–166
- Troçki, Lev. “Bireysel Terörizme Karşı”. (1974) <https://www.marxists.org/turkce/trocki/derlem>
- Troçki, Lev. “Bireysel Terörizmin İflâsı”. *Przeglad Socyal-Demokratyezny*. (1909) <https://www.marxists.org/turkce/trocki/1909/mayis/00a.htm>

Troitski, Nikolay A. *Tsarizm Pod Sudom Progressivnoy Obşestvennosti. 1866–1895.* Moskva: Misl, 1979

Vilenskaya, Emiliya S. *Revolutsionnoye Podpolye v Rossii (60-ye Godı XIX Veka).* Moskva, 1965

Vinogorov, Dmitri V. “İstoki Rossiyskogo Terrorizma (XIX – Naçalo XX v.). Pervıye Metodi Protivodeystviya”. *Probelı v Rossiyskom Zakonodatelstve*, S. 4. (2010): 291–293

Volgin, İgor. *Posledniy God Dostoyevskogo: İstoriçeskiye Zapiski.* Moskva: AST Zebra, 2010

Volkan, Vamık. *Kanbağı: Etnik Gururdan Teröre.* İstanbul: Bağılam Yayınları, 1999

Vospominaniya A. G. Dostoyevskoy. Red. L. P. Grossman. Moskva–Leningrad: Gosizdat, 1925

Ward, Bruce K. *Dostoyevski'nin Batı Eleştirisi.* Çev. Güneş Ayas. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018

Zilliacus, Konni. *The Russian Revolutionary Movement.* New York: E. P. Dutton and Company, 1905

Zilberşteyn, İlya S. ve Liya M. Rozenblum. *Neizdannıy Dostoyevskiy: Zapisniye Knijki i Tetradi 1860–1881 gg.* Moskva: AN SSSR Nauka, 1971